

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА

БОДНАР АЛЛА МИКОЛАЇВНА

УДК 94(477.43/.44)“17/18”:37(043.3)

**ОСВІТНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ НА ПОДІЛЛІ НАПРИКІНЦІ XVIII – В
ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ**

Спеціальність 07.00.01 - історія України

Автореферат дисертації
на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Кам'янець-Подільський – 2015

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України.

Науковий керівник – доктор історичних наук, професор,
Філінюк Анатолій Григорович,
Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка,
завідувач кафедри історії України.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор,
Гордуновський Олег Миколайович,
Черкаський інститут банківської справи
Національного Університету банківської
справи Національного банку України,
професор кафедри економіки та економічної теорії;

кандидат історичних наук, доцент,
Блажевич Юрій Іванович,
Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія,
доцент кафедри суспільних дисциплін.

Захист відбудеться “27” березня 2015 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 71.053.01 у Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка за адресою: 32300, м. Кам'янець-Подільський, вул. Татарська, 14, ауд. 23.

Із дисертацією можна ознайомитись у читальному залі історичного факультету наукової бібліотеки Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (32300, м. Кам'янець-Подільський, вул. Татарська, 14).

Автореферат розіслано “27” лютого 2015 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради:

І. А. Опря

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Цивілізаційний поступ, орієнтація на гуманістичні цінності сучасної України зумовлюють необхідність вивчення та осмислення освітніх і духовно-культурних надбань нашого народу на різних етапах його історії. Це повною мірою стосується періоду національно-культурного відродження XIX ст., змістом якого стали відновлення й розвиток української національної культури та утвердження української модерної нації. Значні зміни, що відбулися наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. у соціально-економічній, суспільно-політичній і духовно-культурній сферах України та її регіонів, зокрема Подільському, були зумовлені, з одного боку, внутрішніми потребами; з іншого – посиленням ролі і значення освіти в суспільному житті. До того ж, на них вплинули демократичні європейські процеси та політика царизму, спрямована на поглинення Наддніпрянщини в державний організм Російської імперії, яка покрила цивілізаційним впливом всі сфери її суспільного життя, включаючи освітню.

Саме цим пояснюється підвищений науковий інтерес до трансформаційних процесів в освіті, яка виступила одним з ключових чинників у розвитку краю та його перетворення в органічну складову єдиної соборної України.

В літературі ця проблема до початку 90-х рр. XX ст. висвітлювалась переважно фактографічно, й епізодично через концепцію окраїнності Подільської губернії в складі Правобережжя і Росії та культуртрегерського впливу імперії на їх суспільний розвиток. У часи незалежності України відбулась активізація наукових зацікавлень станом і розвитком освіти в краї. Проте ця тема трансформацій у сфері подільської освіти не знайшла комплексного, синтетичного розкриття у вітчизняній і зарубіжній літературі.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до науково-дослідної теми “Проблеми історії суспільних змін і трансформацій в Україні від найдавніших часів до сьогодення” кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка (№ держ. реєстрації 0110U004634).

Мета дослідження: відтворити всю складність і суперечливість перетворень у сфері освіти Подільської губернії наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. та розкрити її місце в суспільному житті краю. На реалізацію поставленої мети визначені такі **дослідницькі завдання**:

– здійснити історіографічний аналіз наукової літератури і з'ясувати стан і повноту наукової розробки обраної проблеми;

– сформулювати та класифікувати джерельний комплекс і встановити репрезентативність й достовірність інформації та окреслити методологічний інструментарій дослідження;

– охарактеризувати політико-інституційні засади і завдання політики царизму в сфері освіти на Поділлі;

– проаналізувати соціально-економічні умови та суспільно-політичні чинники функціонування навчальних закладів краю;

– дослідити основні тенденції і перетворення в мережі та системі управлінні освітньою галуззю;

– відтворити зміни у змісті і спрямованості навчання та родинному вихованні подільських дітей;

– простежити конфесійну спрямованість трансформацій закладів освіти.

Об'єктом дослідження є теоретичне відтворення суспільно-політичних і соціально-економічних умов розвитку Поділля, в яких функціонувала галузь освіти і які зумовлювали її інституційні зміни.

Предметом дослідження виступають процеси і закономірності трансформаційних змін у освітній сфері на території Поділля в період після приєднання його до Російської імперії і до початку 50-х рр. XIX ст.

Хронологічно дослідження охоплює період від другого поділу Речі Посполитої в 1793 р. і приєднання Поділля разом із іншими землями Правобережної України до Російської імперії, які поклали початок перетворенням в освіті, до кінця 40-х рр. XIX ст., коли вони припинилися після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства.

Географічні межі охоплюють Подільську губернію – адміністративно-територіальну одиницю Російської імперії, створену з колишніх Брацлавського і Подільського воєводств, які історично складають Подільський край. Нині ці території входять до складу переважно Вінницької та Хмельницької областей. Термін “Поділля” в роботі окреслює територію Подільської губернії.

Цей регіон обрано з огляду на його прикордонне та окраїнне розташування, що зумовило необхідність посиленої уваги царизму до перетворень в усіх сферах життя, зокрема освітній, ключова роль у яких належала польським магнатам, шляхті та Римо-католицькій церкві. Водночас, спільні риси трансформацій в освіті краю дають можливість відтворити характер й особливості функціонування навчальних закладів і домашнього виховання в українському Правобережжі загалом.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена сукупністю визначених завдань і засобами їх розв’язання. Зокрема, в дисертації *вперше*:

- здійснено концептуальну постановку та комплексне висвітлення освітніх трансформацій в Подільській губернії наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. та перших соціальних наслідків для функціонування освіти краю в умовах Російської імперії;

- сформовано цілісне уявлення про умови, зовнішні та внутрішні фактори, під впливом яких відбулись перетворення в подільському шкільництві;

- встановлено, що інституційні зміни в освітній галузі зумовлювалися як перенесенням державного устрою, російських політичних й соціально-станових відносин, так і переходом уніатів у Православ’я, утвердженням нової конфесійної ієрархії та урізноманітненням етнічної панорами Поділля;

- відтворено вектори освітнього життя подолян, котрі виявились спочатку в майже повному знищенні розгалуженої мережі шкіл на засадах української духовності і моралі, одночасному зміцненні польської освіти, а згодом, особливо з 30-х рр., – в збільшенні чисельності навчальних закладів імперського типу;

- виявлено тенденцію збільшення шкіл російського спрямування, національних меншин та іноземців з їх соціокультурними й етичними цінностями;

Удосконалено та поглиблено :

- науково-теоретичну основу і методологічний інструментарій наукової реконструкції освітньо-культурної сфери на регіональному рівні;
- накопичену попередніми дослідниками фактологічну базу означеної наукової проблеми;
- обґрунтування етапів, які пройшла в своєму розвитку освіта на Поділлі;
- аналіз ролі і місця етнічних і конфесійних факторів в освітніх перетвореннях.

Новий рівень розвитку отримали:

- знання про справжні цілі освітньої політики царизму щодо мешканців губернії у досліджуваний період;
- вивчення системи домашньої освіти та родинного виховання подільських селян як засобу і джерела їх знань, світоглядних позицій, життєвих компетенцій, продовження національних і регіональних традицій хліборобської праці.

Практичне значення одержаних результатів визначається новизною, введенням у науковий обіг значного фактичного матеріалу і висновками, які сприяють істотному розширенню діапазону наукових знань щодо суті, впливу, особливостей і наслідків розвитку освіти на теренах Подільського краю.

Обґрунтовані теоретичні положення можна залучити для проведення подальших наукових досліджень з історії України та використовувати їх для написання узагальнюючих праць. Результати дослідження слугуватимуть поглибленому вивченню історії регіону, можуть застосовуватись при підготовці та викладанні навчальних курсів з історії України, культурології, історії української культури, при написанні навчальних та методичних посібників.

Достовірність отриманих результатів забезпечена поглибленим вивченням наукової літератури, неупередженим аналізом використаних джерел, застосуванням низки принципів і взаємодоповнюючих методів дослідження, які відповідають меті, предмету та завданням дисертаційної роботи.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є результатом самостійних наукових досліджень. Усі результати роботи та положення, що виносяться на захист і складають її наукову новизну, отримані здобувачем особисто.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки наукового дослідження апробовані у доповідях на 14 наукових форумах, у т.ч. – 2-х міжнародних, 3-х всеукраїнських і 9-ти регіональних. Результати дослідження оприлюднені на щорічних звітних наукових конференціях Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка та використовуються при викладанні курсу “Історія української культури” в аграрно-технічному університеті.

Публікації. За темою дослідження здійснено 17 публікацій, з яких 6 у наукових фахових виданнях ДАК МОН України і 1 – за кордоном.

Структура роботи визначена метою та завданнями і містить вступ, чотири розділи, висновки, список використаних джерел і літератури й додатки. Загальний обсяг дисертації складає 257 сторінок, із них 185 основного тексту. Список використаних джерел та літератури нараховує 525 позицій.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовується актуальність теми, визначається зв'язок із науковою темою кафедри, де виконувалася дисертація, вказується об'єкт, предмет, мета, завдання, хронологічні та територіальні рамки роботи, наукова новизна одержаних результатів, методологічна основа та практичне значення дисертаційної роботи, апробація результатів дослідження, розкривається структура виконаної роботи.

Розділ 1 **“Історіографія, джерела та методологічна основа проблеми”**, що складається з двох підрозділів, зроблено аналіз вітчизняної і зарубіжної наукової літератури, охарактеризовано джерела та методологічні засади, використані для виконання поставлених завдань. У підрозділі 1.1. *“Стан наукової розробки теми”* історіографію проблеми проаналізовано за трьома хронологічними періодами: першим – від початку 30-х рр. XIX – кінця 20-х рр. XX ст.; другим – із 1929 по 1990-й р. і третім – від 1991-го р. – до сьогодення.

З'ясовано, що одним із перших у вітчизняній історіографії питання про українські школи підняв М. Максимович. Очоливши Київський університет св. Володимира, учений відразу ж розробив план удосконалення освіти і розширення можливостей для її отримання всіма верствами населення краю. Наукове зацікавлення еволюцією освіти в Подільському регіоні виявив В. Антонович, який пояснив зумовленість функціонування шкіл Правобережної України суспільними потребами, провідною ідеєю, рівнем самосвідомості та культури і залежність від перетворень у духовно-релігійному житті.

В 1862 р. у часопису “Основа” розвідку з узагальненнями про народні школи в XVIII ст. опублікував О. Лазаревський. Внесок у дослідження загальних аспектів українського шкільництва та освітянської справи вніс М. Драгоманов, назвавши школу найважливішою справою українського народолюбця, яку царизм вважав осередком сепаратизму. Мислитель відзначив особливе місце духовенства в системі контролю за навчальними закладами, наголосив на неможливості існування народної освіти і народної школи без живої народної мови, літератури та історії й показав зросійщення освіти і витіснення з неї української мови.

З його студіями перегукувалися дослідження О. Єфіменко, яка обґрунтувала тезу про природну необхідність навчання співвітчизників рідною мовою, а в період Української національно-демократичної революції висловила переконання про важливість при створенні шкільного підручника поєднання відомостей з історії краю та минулого України. У вивченні становища освіти в Україні у першій половині XIX ст. помітна роль належить статтям Д. Багалія про історію навчальних закладів, його критичному ставленні до відсутності в праці О. Єфіменко “Історії українського народу” матеріалів про надбання національної культури і школи.

Новітні наукові студії з історії народної освіти проводив видатний український учений І. Огієнко, який у працях “Українська культура : Коротка історія культурного життя українського народу” та “Українська церква” обґрунтував українську культуру та її складову – освіту як цілком окрему, а не частину і периферію російської; підкреслив ненависть царизму до духовно-культурних

надбань українців й вказав чинники і причини руйнування їх шкільництва у першій половині XIX ст.

Положення про непослідовність політики Павла I та Олександра I, постійне загравання з католиками, які спричинили їх “повну гегемонію в обсягу культурно-просвітнього життя, головно в царині шкільництва”, обґрунтував Д. Дорошенко у “Нарисі історії України”.

Духовно-релігійну сферу Поділля, з якою органічно були пов’язані навчальні заклади краю, в циклі історико-краєзнавчих розвідок висвітлив Ю. Сіцинський. Дослідник пов’язав зміни в освітній сфері краю з перетвореннями у греко-католицькій і православної конфесіях, їхнім соціально-економічним становищем й мотивами переходу уніатів у православ’я.

Епізодично історичних і національних традицій подільського шкільництва першої половини XIX ст. торкнулися В. Левицький, А. Савич і Х. Тітов. З утвердженням тоталітарного режиму питання освіти і духовності українців майже не досліджувались й істотних праць про цю сферу України, зокрема Поділля, після 1929 р. не з’явилось. Помітними стали лише праці з історії української народної педагогіки і виховання Н. Калиниченко, В. Машталера, М. Стельмаховича та Є. Сявавка.

Певною мірою цей вакуум заповнювався в українській діаспорі. Визначним явищем у висвітленні освіти в Україні та її великих регіонах, зокрема на Поділлі стала фундаментальна праця С. Сірополка “Історія освіти в Україні” (1937 р.), що стала доступною для сучасного українського читача лише у 2001 р. Приділивши стану освіти Наддніпрянщини в XIX ст. окремий розділ, він уперше поставив наукову основу питання про позитивні і негативні наслідки для перенесення на її терени імперської системи освіти; проаналізував процес виникнення й збільшення кількості різних типів навчальних закладів, динаміку зростання в них учнів тощо. Учений окреслив зміни в шкільництві краю, функціонуванні парафіяльних шкіл: вищих у містах і містечках й нижчих – в селах регіону; організацію в них навчання,

яким опікувалися духовенство, магнати, шляхта, координував попечитель округу, а контролювали генерал-губернатор і міністерства.

З-поміж розвідок української діаспори повоєнного часу виділяється стаття К. Безкровного і Д. Дорошенка про шкільництво й освіту під Російською окупацією в ХІХ – ХХ ст. та В. Біднова про школу й освіту на Україні, в яких зроблено акцент на їх недолі та зникненні з посиленням кріпосництва.

Новим етапом, позначеним найвищою результативністю у вивченні проблеми, стали роки незалежності України. Ключ для осмислення перетворень в освіті Подільського регіону у складі Російської імперії дає багатотомна “Історія української культури”. У першій книзі четвертого тому акцентовано, що шкільництво в українських землях, зокрема на Поділлі, зазнало руйнівного впливу поневолення і гноблення, внаслідок чого з мало не суцільної освіченості в попередню епоху Україна перетворилася на закуток темряви для українців, приречених на мінімум знань, який допомагав владі безперешкодно привласнювати результати їх праці, маніпулювати їх свідомістю й пригнічувати їх здатність до опору. Підкреслено, що саме українське “суспільство поставило на порядок денний питання піднесення освіти, народного шкільництва” і переконливо засвідчено станово-кріпосницьку та імперську спрямованість змін і перетворень в галузі освіти.

Важливе науково-методологічне значення в контексті обраної нами проблеми має монографія В. Сарбея “Національне відродження України”, в якій відображено вкрай жахливий стан освіти в регіонах, де не вистачало навіть парафіяльних шкіл, призначених для “найнижчих станів”. У праці О. Удада “Середня та вища освіта на Україні наприкінці ХVІІІ – першій половині ХІХ століття” зосереджено увагу на питаннях виникнення середніх навчальних закладів, головних етапах у їх розвитку, фінансовому становищі та політиці царату щодо середньої освіти Наддніпрянщини.

З методологічної точки зору неабияку цінність представляє монографія “Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Хмельницька область” (2010 р.) підготовлена авторським колективом на чолі з професором О. Завальнюком. Найбільше зацікавлення у ній викликає третій розділ,

в якому висвітлено становлення і тенденції розвитку подільського шкільництва, виділено періоди та їх об'єктивну зумовленість і вплив політичного режиму на трансформації в мережі, змісті та спрямованості освітнього процесу.

Значний фактичний матеріал про стан освіти у краї в досліджуваному періоді міститься у “Нарисах історії Поділля”, наукових збірниках “Освіта, наука і культура на Поділлі”, “Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки” та “Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки”. Окремі аспекти розвитку освіти висвітлили Л. Баженов, Ю. Блажевич, І. Близнюк, Е. Зваричук, С. Коляденко, С. Копилов, В. Кравець, А. Лисий, А. Опря, В. Павлюк, Н. Побірченко, Ю. Поліщук, В. Прокопчук, І. Рибак, Н. Сейко, В. Серкізюк, І. Сесак, П. Слободянюк, В. Смолінський, Г. Степаненко, А. Філінюк, Б. Хіхлач, Ю. Хоптяр.

Бачення вітчизняної педагогічної науки історичних змін у сфері освіти регіонів відображено в монографії “Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – поч. XX ст.)”. Окремі теоретичні положення про її розвиток обґрунтовано в праці “Культурне відродження в Україні: історія і сучасність”, зокрема про те, як в умовах національної та кріпосницької залежності українці зуміли зберегти духовність і здійснили національно-культурне відродження.

Вивчення історії освіти Подільської губернії в польській історіографії розпочалось майже по слідах історичних реалій. Першою за часом з'явилась праця Т. Чацького про стан шкільництва в правобережних губерніях, опублікована в 1805 р. В ній наведено статистику, змальовано економічні умови і чинники, що негативно вплинули на становище і динаміку шкільної справи краю та доступ подільських дітей до знань.

Певною поміркованістю щодо відомостей про стан освіти на Поділлі в контексті духовно-церковного життя та соціальних змін у побуті населення відзначився тритомний “Статистичний, топографічний і історичний опис Подільської губернії” В. Марчинського. Важливими є описані в ньому деякі навчальні заклади краю. Опис губернії з фактами про школи зробив

О. Пшездецький. Відображенням їх функціонування на Поділлі позначені розвідки Й. Ролле, Е. Ліковського, Я. Гіжицького, М. Балінського, Т. Ліпінського, А. Осінського та ін. Попри те, що вони наголошували на “культуртрегерській” ролі польського чинника, їхні розвідки на десятиліття випередили українські студії проблеми, об’єктивно накопивши значний фактичний матеріал про зміни в мережі навчальних закладів і якості навчального процесу в краї. Серед праць сучасних польських дослідників привертає увагу книга Р. Кроль-Мазур, в якій окремий розділ присвячений розвитку освіти і культури у Кам’янці-Подільському в XVIII ст.

У числі перших російських розвідок про систему освіти і виховання в імперії та її окраїнах у 1818 р. з’явилася брошура А. Прокоповича-Антонського. Інтерес до проблем освіти помітно зріс у 30–60-х рр. XIX ст. У своїх працях М. Барсов, Г. Данилевський, М. Сухомлінов, І. Корнілов відзначили відсталість освітньої сфери Росії і значне скорочення навчальних закладів краю, спричинене урядовими реформами. У контексті проблем духовної освіти в Росії XIX ст. Б. Тітлінов і П. Мілюков розглянули взаємозалежності і взаємозв’язку церкви та освіти. Через призму духовно-релігійних перетворень розглядав зміни в освіті М. Коялович. І. Альошинцев, І. Міхневич, М. Мукалов, С. Рождественський і інші висвітлили її стан виключно з позицій позитивної динаміки в реформуванні та розширенні мережі шкіл, організації контролю за навчально-виховним процесом.

До початку 30-х рр. XX ст. найвідомішими у радянській історіографії стали дослідження Є. Мединського, в яких відзначено негативну спрямованість розвитку освіти та її реформування кінця XVIII – першої половини XIX ст. Важливе значення для розуміння окремих тенденцій і загальних процесів в шкільництві мають роботи Є. Дніпрова, Ш. Ганеліна, М. Константінова та інших, в яких висвітлено становлення і розвиток навчальних закладів, а також охарактеризовано навчальний процес. Загальним для них є описовість, акцентування на збільшенні чисельності шкіл та ігнорування негативних явищ в освіті меншин. Певним критичним підходом вирізняються хіба що праці М. Даденкова, А. Лотоцького.

Останнім часом помітно активізувалася увага до історії Правобережної України з боку зарубіжних дослідників. Внесок у вивчення розвитку освіти в регіоні внесли французький історик Д. Бовуа та англійський учений Н. Дейвіс, які звернули увагу на польсько-російсько-українське протистояння й незацікавлення росіян і поляків в освіті корінних мешканців.

Історіографічний огляд засвідчив про значні напрацювання дослідників і краєзнавців про розвиток освіти на Поділлі наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. Завдяки цьому в науковій обіг введено значний фактичний матеріал, виявлено низку аспектів про зміни в цій сфері й тим самим підготовлено ґрунт для комплексного відтворення трансформацій у шкільництві краю.

У підрозділі 1.2. *“Характеристика джерел дослідження”* зазначено, що робота базується на 318 архівних та опублікованих документах і матеріалах. Основний масив джерел складають документи і матеріали 170 справ із 37 фондів 4-х державних архівів та Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Зокрема, їх почерпнуто у 58 справах 9 фондів (59, 210, 442, 533, 707, 711, 1107, 1711, 1989) Центрального державного історичного архіву України в м. Києві. Вони проливають світло на стан і зміни в сфері освіти Подільської губернії, заборони давати селянським дітям освіти, динаміку зростання учнів, їх соціальне і національне походження, навчальні досягнення, розширення мережі і структури шкіл, училищ, пансіонів і гімназій, організацію навчання і систему контролю за ним, матеріальне забезпечення, кадрові перестановки, пожертви тощо.

Значний фактичний матеріал опрацьовано в 65 справах із 9 фондів (64, 67, 115, 122, 228, 249, 315, 319, 321) Державного архіву Хмельницької області. Найбільшу цінність мають матеріали фондів 64 *“Подільська духовна семінарія, м. Кам’янець-Подільський, Кам’янецького повіту Подільської губернії”*, 67 *“Дирекція народних училищ Подільської губернії”*. Їх залучення дозволяє глибше з’ясувати особливості освітньої політики уряду, змін у системі шкільництва і виховання, організації допомоги, координації та контролю за навчальними закладами і роль у цьому державних і церковних органів.

Важливими є матеріали 34 справ із 13 фондів (Д-14, Д-108, Д-200, Д-213, Д-506, Д-546, Д-673, Д-796, Д-799, Д-808, Д-844, Д-859, Д-896) Державного архіву Вінницької області. Їх вивчення дозволило виявити чинники та умови відкриття і діяльності гімназій, училищ, приватних пансіонів; сформувані уявлення про навчальні успіхи учнів, учителів, вимоги до приватного навчання, навчання дітей іноземців, місце духовенства в забезпеченні контролю за діяльністю навчальних закладів тощо.

Панораму освітніх перетворень в губернії конкретизує фактичний матеріал про вплив регіональної влади на функціонування освітніх закладів світського і церковного відомств зі справ 3 фондів 167, 227, 228 Кам'янець-Подільського міського державного архіву, опрацьованих до пожежу 2003 р.

Можливості для конкретизації розуміння концептуальних підходів, специфіки змісту, суті, організації та спрямованості навчального процесу в подільських закладах освіти доповнюють документи фондів 1, 160 і 304 Інституту рукопису національної бібліотеки імені В. І. Вернадського.

Окрему групу джерел склали закони і нормативні акти Повного зібрання законів Російської імперії; опубліковані збірники, окремі документи, записки, огляди, описи, видання Н. Барсова, П. Батюшкова, Ш. Ганеліна, М. Кояловича, М. Мукалова, С. Рождественського, М. Сіماشкевича, І. Шиповича, Н. Яворського; близько 60 статей М. Бачинського, П. Вікула, В. Греченка, Г. Григоренка, К. Доброловського, П. Жуковича, І. Корнілова, І. Левицького, О. Левицького, В. Науменка, П. Орловського, І. Скворцова, Ю. Сіцінського, І. Федорова, М. Яворовського, А. Якубовича та безіменні кореспонденції у періодичних виданнях ХІХ ст. з відображенням динаміки в шкільництві краю.

Отже, джерельна база дисертації представлена різними типами документів і матеріалів, основу яких складають архівні джерела. Цей масив джерел дозволив дослідити та розкрити трансформації, котрі відбулись в сфері освіти на Поділлі.

У підрозділі 1.3 *“Методологічні засади роботи”* розглянуто методологічні засади дослідження. Автор виходив з того, що освіта є міждисциплінарною

проблемою, розв'язання якої вимагає новітніх теоретичних підходів до понятійного апарату, низки принципів і методів. Підкреслено, що перетворення в цій сфері зумовлювались суспільними умовами, чинниками та потребами в поширенні й застосуванні знань. Методологічна основа ґрунтується на врахуванні історичних умов для змін в освіті на Поділлі, взаємодії політичних, соціальних, економічних, ідеологічних, культурних, етнічних і релігійних факторів і вимагає застосування комплексу наукових підходів і принципів, дослідницьких методів, вибір яких обумовлений специфікою предмета, метою і завданнями дослідження.

В роботі застосовано фундаментальні та загальнонаукові принципи, зокрема діалектики, детермінізму, історизму, логічності, науковості, об'єктивності, багатофакторності, історіографічного, аналітико-синтетичного. Дослідницькі методи поділяються на три групи: а) *загальні* (аналіз, синтез, визначення і класифікації, порівняння та аналогії, статистичний аналіз); б) *теоретичні* (історичний, системний, проблемно-хронологічний, структурно-функціональний, критично-порівняльний, причинно-наслідковий); в) *емпіричні* (контент-аналіз документів і матеріалів, мікроісторичного і факторного аналізу ситуації). Усі застосовані методи дозволили опанувати історіографію теми, проаналізувати та осмислити архівні та опубліковані джерела, систематизувати й узагальнити отриману інформацію. Це дозволило уникнути суб'єктивних оцінок, забезпечити наукову достовірність результатів дослідження, а головне – комплексно відтворити специфіку трансформацій освіти у Подільській губернії через призму політики самодержавства в окреслений період, впливу польського фактора, змін у політичній, соціально-становій, конфесійній, етнічній панорамі краю тощо.

Розділ 2 **“Суспільно-політичні умови освітньої сфери Подільської губернії”** складається з двох підрозділів. У підрозділі 2.1. *“Політико-інституційні засади діяльності царизму в галузі освіти”* з'ясовано, що навчальні заклади краю, як і всього Правобережжя, наприкінці XVIII ст. опинились внаслідок анексії Російською імперією в надзвичайно складних умовах. По-перше, нова метрополія відзначалась не тільки політичною, соціальною і економічною, а й освітньо-

культурною відсталістю. По-друге, приєднавши край, царизм відразу ж розгорнув кардинальну переорієнтацію його життя в руслі загальноімперських потреб, які не вимагали освіченого населення. По-третє, цьому було підпорядковано реорганізацію адміністративно-територіального устрою і конфесійних відносин, що перманентно тривала до кінця 30-х рр. XIX ст. й не враховувала традицій і потреб корінних мешканців та повністю ізолювала їх від європейського світу і його освітнього й культурного впливу. По-четверте, через перенесення консервативної кріпосної системи подоляни потрапили в абсолютно безправне соціальне і національне становище. Це зумовило загострення нових суперечностей і конфліктів у політичній, економічній, етнічній та духовно-культурній сферах. Їх наслідком стало посилення безправ'я, русифікації та полонізації і стрімка втрата селянами і без того незначних можливостей давати дітям освіти.

У підрозділі 2.2 *“Шкільництво краю в інкорпораційній політиці самодержавства”* ґрунтовно з'ясовано місце подільського шкільництва в політиці самодержавства, спрямованої на його інкорпорацію в державний організм імперії. Обґрунтовано узагальнене бачення інституційних змін в освітній галузі, що на перших порах проявились у майже повній руйнації шкільної мережі, яка переважно функціонувала при уніатських парафіях і ґрунтувалася на національних засадах, повній гегемонії польських магнатів і римо-католицької конфесії в шкільництві й зміцненні позицій польської освіти, а з початку XIX ст., особливо із 30-х рр. – у формуванні закладів при зростанні державного нагляду і контролю, русифікації та уніфікації. Підкреслено, що це не узгоджується із твердженням дореволюційних, радянських і сучасних російських істориків про те, що із включенням до Росії на території губернії був покладений край національному і релігійному переслідуванню православних. Навпаки, неухильно, крок за кроком у духовно-релігійній і освітньо-виховній сферах утверджувалися православно-російські начала. Події і процеси в духовно-релігійному житті Поділля засвідчили, що з самого початку питання вірувань були взяті під контроль і регулювання виключно в інтересах Російської імперії. За цих обставин українське православне селянство

перетворилося на об'єкт найжорстокішого як соціального, так і національно-релігійного гноблення з боку царизму, російських і польських магнатів.

Розділ 3 **“Структурні зміни в системі навчальних закладів та виховання подолян”** складається з двох підрозділів. У підрозділі 3.1 *“Основні перетворення в мережі та управлінні освітньої галузі”* зазначено, що приєднання Поділля у державний організм імперії зумовили не тільки суспільно-політичні, а й істотні зміни в шкільництві краю, що відбулись у три етапи. На першому (1793–1803 рр.) розгалужена мережа парафіяльних шкіл, які були осередками освіти і духовності подолян зникла в горнилі адміністративно-територіальних і конфесійних перетворень. Збережені заклади опинились на грані виживання та умовах посилення впливу поляків і контролю російською владою. В другому періоді (1803–1831 рр.) подільське шкільництво функціонувало в умовах суперечливого реформування. З одного боку, вони увійшли в підпорядкування попечителя Віленського навчального округу А. Чарторийського і візитатора Т. Чацького, які виявляли турботу про розширення їх мережі і доступу дітей до освіти для ополячення краю та утвердження в ньому польської народності; з іншого – зі створенням Міністерства освіти відкриття, фінансування, кадрове забезпечення, відкриття й діяльність різних типів шкіл відбувалось під контролем центральної та місцевої влади й зростаючої залежності від держави. Це супроводжувалося неодноразовими заборонами навчати селянських дітей. Третій етап перетворень (1831 – початок 50-х рр.) відзначався масовим закриттям польських, повною ліквідацією уніатських шкіл, витісненням з навчального процесу польської й утвердженням російської мови, розширенням початкової та зародженням середньої освіти, уніфікацією її мережі і управління, а головне – остаточною зміною парадигми навчання та виховання. У часі це співпало з підпорядкуванням подільського шкільництва Харківському, а з 1832 р. – Київському навчальному округу, першочерговим завданням попечителя якого було встановлення суворого контролю за існуючими закладами освіти.

У підрозділі 3.2 *“Зміни в характері і спрямованості навчання та виховання дітей”* зазначено що освіта була доступною переважно для дітей панівних станів.

Перешкодою у цьому були не лише обмежена чисельність парафіяльних шкіл, запровадження оплати за навчання, але й порушення зв'язку між школами початкової ланки і гімназіями, заборона приймати кріпосних селян у гімназії та університети. Натомість було розширено спектр можливостей для навчання дітей дворянства, духовенства та чиновників через перехід на російську мову навчання, знання якої відкривало шлях для отримання освіти у закладах вищого типу, зайняття чиновницьких посад і просування по кар'єрній драбині.

Відзначено, що, йдучи на поступки буржуазії, що зароджувалась, царизм відкривав навчальні заклади, які готували дітей до занять промисловим виробництвом і торгівлею. Натомість абсолютна більшість подолян упродовж першої половини ХІХ ст. залишалась неписьменною. Простежено, як під тиском створених царизмом умов у губернії зазнали істотних духовно-моральних змін система виховання, уявлення про справедливість і добро та ціннісні орієнтації дітей, які спрямовувалися на вірнопідданство та покору й формування психології молодших братів, малоросів. Обґрунтовано, що головним джерелом знань, світоглядних позицій і життєвих компетенцій подолян, котрі не довіряли відкритим росіянами школам, у досліджуваному періоді залишалися домашня освіта і родинне виховання, котрі забезпечували тяглість української самобутності, національних традицій хліборобської праці. Вони забезпечували підготовку дітей до життя, формували навички господарювання, відповідальність і дисциплінованість. Таку практику стали поступово застосовувати окремі поміщики. Як наслідок, намітилася якісно нова тенденція, коли в їх середовищі, яке в своїй основній масі гальмувало охоплення селян навчанням, зростало розуміння, що з освіченими селянами набагато спокійніше і вигідніше вести господарські справи.

Розділ 4 **“Етнічна та конфесійна специфіка еволюції подільського шкільництва”** складається з двох підрозділів. У підрозділі 4.1 *“Національні особливості освітнього розвитку”* наголошено, що з приєднанням до Російської імперії освітня сфера краю стала набувати істотних етнонаціональних трансформацій, зумовлених, з одного боку, русифікацією й нищенням Уніатської

церкви та уніатського шкільництва як засобів збереження, розвитку та передачі з покоління в покоління культурно-духовних цінностей, консолідації українців у єдиний народ; з іншого – появою світських і зростанням чисельності навчальних закладів за російськими взірцями, а також шкіл нових колоністів краю. Відбувалось це з певними перервами і особливостями водночас із реалізацією курсу на ліквідацію духовно-культурної своєрідності мешканців та набувши системного характеру лише в 30-ті роки.

Підкреслено, що в розвитку навчальних закладів і освіти на Поділлі істотне значення мав взаємовплив культур, викликаний зростаючою поліетнічністю населення і все більшою строкатістю культурно-освітньої сфери краю, що стали наслідком стимульованої самодержавством аграрної колонізації та промислового розвитку регіону. І хоч переважна більшість подолян залишалася неписьменною та неосвіченою, потреби виробництва та формування нових виробничих відносин диктували необхідність поширення сільськогосподарських знань і передачу накопиченого досвіду в побутових умовах й підвищувало важливість і стимулювало розвиток домашнього навчання та виховання дітей.

У підрозділі 4.2 *“Конфесійна зумовленість трансформацій закладів освіти”* простежено що трансформації освіти краю відбувалися в умовах, коли уряд намагався змінити ситуацію на користь метрополії шляхом поглинення Уніатської церкви – як виразника національних засад, культури українців й перешкоду злиття Поділля з імперією.

Оскільки заклади освіти губернії функціонували переважно у складі уніатських парафій і монастирів, їх існування і трансформації зумовлювалися змінами в церковній сфері, зокрема цілеспрямованим насадженням у краї православно-конфесійної, імперської, освітньої та мовної уніфікації. Як наслідок, абсолютна більшість уніатських навчальних закладів зникла, а залишені потрапили під контроль держави і католиків і до кінця 30-х рр. були закриті або перетворені в державні інституції та осередки зросійщення корінних мешканців.

Натомість школи при римо-католицьких парафіях і монастирях набули певного піднесення і розвитку аж до 1831 р. й тільки після придушення Листопадового польського повстання зазнали долі уніатських. Вся освіта ставала дедалі поліетнічною.

У результаті проведеного дослідження автор виносить на захист такі **висновки і положення:**

– Аналіз наукової літератури засвідчив, що наукове зацікавлення історією навчальних закладів та розвитку освіти на Поділлі хвилювало не одне покоління. Цій проблемі присвячували свої роботи як дорадянські, так і радянські дослідники. Не залишили цього питання без уваги і сучасні історики та краєзнавці. Однак історія розвитку освіти на Поділлі досліджена далеко неповно. Багато сторін історії середніх шкіл не вивчено, немає і узагальнених робіт. Але все таки наукові розвідки вітчизняних учених першого та другого історіографічних періодів є важливими, насамперед завдяки значному фактичному матеріалу. Вони мають здебільшого описовий та інформаційний характер щодо тих чи інших змін у шкільній освіті.

– Джерельна база нашого дослідження представлена значним комплексом законодавчих і нормативних офіційних документів та великою кількістю архівних матеріалів щодо освітнього розвитку подільського краю і є цілком достовірною й достатньою для розкриття теми, і тим самим досягти визначеної мети та розв'язати дослідницькі завдання.

– Функціонування системи освіти в Подільській губернії і всьому Правобережжю відбувалося в умовах колонізаційного наступу російського самодержавства на сфері суспільного життя. В її долі достатньо чітко простежується три основних етапи. *Перший* із них хронологічно охоплював від 1793 до 1803 р. й відзначався суцільним закриттям українських навчальних закладів, представлених переважно парафіяльними школами Уніатської церкви, що слугували осередками освітнього життя корінної частини населення Подільського регіону та перешкоджали об'єднанню краю в єдиний організм Російської імперії. Вцілілі заклади були кинуті в обійми поляків у зв'язку з підпорядкуванням Віленському

навчальному округу з переважаючим впливом польських діячів А. Чарторийського і Т. Чацького. *Другий етап* розпочався у 1803 р. і продовжувався до 1831 р. У цей час поволі розбудовувались церковні і цивільні заклади, підпорядковані Міністерству народної освіти. В цей час набули піднесення польські школи, що були головним чинником освітньої сфери на Поділлі. Початком *третього етапу* її трансформацій стала поразка польського Листопадового повстання. Орієнтовно він завершився наприкінці 40-х – в середині 50-х рр. На цьому етапі у структурі Київського навчального округу освіта краю сформувалась в мережу початкових парафіяльних шкіл, училищ і гімназій.

– Трансформації системи освіти краю відбувалися в умовах, коли уряд намагався змінити ситуацію на користь метрополії, перетворюючи цю сферу в інструмент поглинення Поділля як чужорідного елемента в державне тіло Російської імперії. Оскільки навчальні заклади губернії функціонували головним чином у структурі церковних парафій, їх існування, розвиток і трансформації зумовлювалися докорінними змінами в духовно-релігійній сфері. В горнилі переходу уніатів у Православ'я, яке від самого початку стало на бік держави, що покривала своїм впливом всі сфери суспільного життя й формувала вже інший суспільний простір. Водночас цілеспрямовано насаджувалась імперська ідеологічна, культурна, мовна та православно-конфесійна уніфікація. Внаслідок цього не лише здійснювався перехід уніатів у православ'я, а й була нещадно зруйнована майже вся мережа шкіл, які функціонували при уніатських парафіях. Водночас було припинено роботу більшості навчальних закладів, які діяли у православних парафіях, оскільки в них не були зацікавлені ні органи влади імперії, ні поміщики, у помістях яких вони функціонували, ні самі селяни, котрі вбачали у школах засоби відриву їх дітей від хліборобської справи. Можливості для розвитку мали тільки польські навчальні заклади. Збільшення чисельності, удосконалення мережі освітніх закладів і структури змісту навчання спрямовувалися на задоволення імперських потреб та інтересів, а не на реалізацію прав подолян, освіту і поліпшення якості їх життя.

– Доступ до освіти корінних селян і міщан у новостворених навчальних закладах істотно не змінився через їх незначну кількість. По-друге, їх відкривали передусім для підготовки майбутніх чиновників найнижчих ланок управління. По-третє, через різке погіршення матеріального становища і зубожіння селян, що закономірно робило неможливим забезпечення навчання своїх дітей. Поряд із цим у краї з'являлася й стала розширюватися мережа навчальних закладів євреїв та іноземних колоністів. Крім того, для тих, хто переходив на російську мову, отримували можливість продовжувати своє навчання у навчальних закладах вищого типу та займати чиновницькі посади на місцевому рівні.

– Поділля, як і вся Правобережна Україна, мало власний алгоритм існування, і корінні мешканці розвивали свою культуру і виявляли систематичну турботу про передачу на засадах народної педагогіки своїм дітям широкого обсягу знань і практичного досвіду, пов'язаних із хліборобською працею. Попри всі негаразди, утиски і насильство, які витримували подоляни, їх суспільством рухала зростаюча тенденція українського відродження, консолідації корінних мешканців, поширення в їх середовищі національної самосвідомості.

Загалом шкільництво Поділля упродовж XVIII – першої половини XIX ст. пережило низку істотних трансформацій. У перші роки воно зазнало майже суцільної руйнації. З початку XIX ст. освітня галузь стала набувати повільної позитивної динаміки і справляти зростаючий вплив на різні сфери суспільного життя краю. Відбувалося це у неймовірно важкій боротьбі подолян за виживання, не в інтересах корінних мешканців і не забезпечувало їх потреб в освіті.

Основні положення дисертації викладено у таких публікаціях:

Публікації у наукових фахових виданнях:

1. Боднар А. М. Розвиток освіти та освітніх закладів на Поділлі наприкінці XVIII – в першій половині XIX століття / А. М. Боднар // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2010. – Т. 16 :

Матеріали круглого столу “Освіта, культура і просвітницький рух на Поділлі”. 22 жовтня 2010 р. – С. 30-42.

2. Боднар А. М. Історіографія та джерельна база огляду освітніх закладів на Поділлі наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. / А. М. Боднар // Вісник Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / Редкол. : В. С. Степанков (відп. ред.) та ін. – Кам’янець-Подільський : Кам.-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. – Вип. 4 : На пошану професора А. О. Копилова. – С. 40-49.

3. Боднар А. М. Зміни в системі освіти подолян наприкінці XVIII – в середині XIX ст. / А. М. Боднар // Вісник Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / Редкол. : В. С. Степанков (відп. ред.) та ін. – Кам’янець-Подільський : Кам.-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2012. – Вип. 5. – С 378-388.

4. Боднар А. М. Розвиток культурно-освітньої сфери Поділля наприкінці XVIII – в першій половині XIX століття / А. М. Боднар // Вісник Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / Редкол. : В. С. Степанков (відп. ред.) та ін. – Кам’янець-Подільський : Кам.-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2012. – Вип. 6. – С. 446-454.

5. Боднар А. М. Зміни освітнього рівня та світоглядних цінностей подолян наприкінці XVIII – в середині XIX ст. / А. М. Боднар // Гілея : наук. вісник. Збірник наук праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2013. – Вип. 71 (№ 4). – С. 58-61.

6. Боднар А. М. Етнонаціональні особливості розвитку освіти у Подільській Губернії наприкінці XVIII – в першій половині XIX століття / А. М. Боднар // Науковий вісник Чернівецького університету : Збірник наукових праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці : Чернівецький ун-т, 2014 – Вип. 684–685. – С.65-69.

Закордонні публікації:

7. Боднар А. М. Конфесійні і станові особливості функціонування закладів освіти Подільської губернії наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. / А. М. Боднар // Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools. Серія: Психологія. Педагогіка. Історія. Політологія. Філософія. Вип. 1. – Онтаріо : Accent Graphics Communications & Publishing, 2014. – Ар. 143-152.

Публікації та видання, які додатково відображають результати дослідження:

8. Боднар А. М. Зміни в мережі освітньо-виховних закладів Поділля наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. / А. М. Боднар // 7 Буковинська міжн. іст.-краєзн. конф., присвяч. 140-річчю заснування першого укр. культ.-освіт. тов-ва на Буковині "Руська бесіда" (7. Чернівці 27-28 листопада 2009 р.) : Тези // Наук. ред. О. В. Добжанський. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2009. – С. 118-119.

9. Боднар А. М. Тенденції та особливості розвитку освіти на Поділлі наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. До постановки проблеми / А. М. Боднар // Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський : Кам.-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2009. – Вип. 1. – С. 5-7.

10. Боднар А. М. Суперечності та тенденції розвитку освіти на Поділлі наприкінці XVIII – в першій половині XIX століття / А. М. Боднар // Матеріали XIII Подільської іст.-краєзн. конф., присвяченої 80-річчю від дня народження І. С. Винокура / Завальнюк О. М. (гол.), Войтенко В. І. (співгол.), Баженов Л. В. (відп. ред.) та ін. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2010. – С. 254-262.

11. Боднар А. М. До питання про освітньо-побутове життя подолян наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. / А. М. Боднар // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка : збірник за підсумками звітної наук. конф. викл., доктор., і аспіран.: у 5-ти т. –

Кам'янець-Подільський: Кам.-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. – Вип. 9. – Т. 1. – С. 7-8)

12. Боднар А. М. Зміни в розвитку навчальних закладів Подільського регіону наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. / А. М. Боднар // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка : збірник за підсумками звітної наук. конф. викл., доктор., і аспіран. : у 5-ти т. – Кам'янець-Подільський: Кам.-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. – Вип. 10. – Т. 1. – С. 7-9.

13. Боднар А. М. Становище училищ Подільської губернії кінця XVIII – першої половини XIX століття (за матеріалами державних фондів Хмельницької області) / А. М. Боднар // Збірник наук. праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський: Кам.-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. – Вип. 3. – С. 3-4.

14. Боднар А. М. Трансформації освітнього рівня та світоглядних цінностей подолян наприкінці XVIII – в середині XIX ст. / А. М. Боднар // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка : збірник за підсумками звітної наук. конф. викл., доктор., і аспіран. : у 5-ти т. – Кам'янець-Подільський: Кам.-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2012. – Вип. 11. – Т. 1. – С. 6-7.

15. Боднар А. М. Розвиток навчально-освітніх закладів Подільського регіону наприкінці XVIII – в першій половині XIX століття / А. М. Боднар // Науковий діалог “Схід-Захід”. Матер. всеукр. наук. конф. з міжн. участю. (м. Кам'янець-Подільський, 10 липня 2013 р.) : у 4-х ч. – Д. : ТОВ “Інновація”, 2013. – С. 18-21.

16. Боднар А. М. Обставини розвитку училищ Подільської губернії кінця XVIII – першої половини XIX ст. (за матеріалами державних архівів Хмельницької та Вінницької областей) / А. М. Боднар // Вінниччина : Минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. – Вінниця : Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського, 2013. – С. 251-256.

17. Боднар А. М. Суспільно-політичні умови освітнього розвитку у другій половині XVIII – в середині XIX ст. / А. М. Боднар // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка : збірник за підсумками звітної наук. конф. викл., доктор., і аспір. : у 5-ти т. – Кам'янець-Подільський : Кам.-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2012. – Вип. 13. – Т. 1. – С. 9-11.

АНОТАЦІЯ

Боднар А. М. Освітні трансформації на Поділлі наприкінці XVIII – в першій половині XIX століття. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07. 00. 01 – Історія України. – Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський, 2015.

Дисертація присвячена комплексному дослідженню перетворень в освітній сфері Подільської губернії від часу приєднання до Росії у 1793 р. до середини XIX ст. На основі об'єктивного аналізу комплексу архівних джерел, опублікованих документів і матеріалів, наукового доробку вітчизняної та зарубіжної історіографії ґрунтовно з'ясовано місце регіону в політиці самодержавства, спрямованої на його інкорпорацію в державний організм імперії. Представлено узагальнене бачення інституційних змін в освітній галузі, що на перших порах проявились у майже повній руйнації шкільної мережі, яка переважно функціонувала при уніатських парафіях і ґрунтувалася на національних засадах, повній гегемонії польських магнатів і римо-католицької конфесії в шкільництві й зміцненні позицій польської освіти, а з початку XIX ст., особливо із 30-х рр. – у формуванні закладів освіти в умовах зростання державного нагляду і контролю, русифікації та уніфікації. Охарактеризовано особливості процесу становлення мережі навчальних закладів і їх типи, систему управління, організацію навчання і виховання дітей. Проаналізовано зміни в духовній освіті подолян та еволюцію рівня знань сільського духовенства. Розкрито вплив на освітні процеси інтелігенції і благодійництва.

Ключові слова: Подільська губернія, освіта, навчальні заклади, мережа, типи,

руйнування, русифікація, уніфікація, освітні трансформації, конфесійні зміни.

АННОТАЦІЯ

Боднар А. М. Образовательные трансформации на Подолье в конце XVIII - первой половине XIX века. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07. 00. 01 – История Украины. – Каменец-Подольский национальный университет имени Ивана Огиенко. – Каменец-Подольский, 2015.

Диссертация посвящена комплексному исследованию преобразований в сфере образования Подольской губернии со времени присоединения к России в 1793 гг. До середины XIX в. На основе объективного анализа комплекса архивных источников, опубликованных документов и материалов, научного наследия отечественной и зарубежной историографии основательно выяснено место региона в политике самодержавия, направленной на его инкорпорации в государственный организм империи. Представлены обобщенное видение институциональных изменений в сфере образования, что на первых порах проявились почти полной разрушения школьной сети, преимущественно функционировала при униатских приходах и основывалась на национальных началах, полной гегемонии польских магнатов и римско-католической конфессии в школе и укреплении позиций польского образования, а с начала XIX в., особенно с 30-х гг. – в формировании учебных заведений в условиях роста государственного надзора и контроля, русификации и унификации. Охарактеризованы особенности процесса становления сети учебных заведений и их типы, систему управления, организацию обучения и воспитания детей. Проанализированы изменения в духовном образовании подолян и эволюцию уровня знаний сельского духовенства. Раскрыто влияние на образовательные процессы интеллигенции и благотворительности.

Ключевые слова: Подольская губерния, образование, учебные заведения, сеть, типы, разрушение, русификация, унификация, образовательные трансформации, конфессиональные изменения.

ANNOTATION

Bodnar A. Educational transformation on the tail end of XVIII - the first half of the XIX century. – Manuscript.

Thesis for the degree of candidate of historical sciences with the specialty 07. 00. 01 – The history of Ukraine. – Kamyanets-Podilskiy Ivan Ogiyenko National University. – Kamyanets-Podilskiy, 2015.

Dissertation thesis looks into reforms in education scope of Podillya during accession by Russia in 1793 to the middle of XIX century. On the basis of an objective analysis of complex archival sources, published documents and materials, scientific achievements of domestic and foreign historiography it is thoroughly elucidated place in the region of autocracy policy aimed at its incorporation into the empire state body. It presents general vision of institutional changes in education, that at first steps seen in the almost completed destruction of school network, which mainly operated at Uniate parishes and based on national basis, hegemony of the Polish magnates and Roman Catholic denominations in school and in strengthening the position of the Polish education, and from the beginning of the XIX century, especially from the 30's. - in forming of educational institutions in a growing public oversight and control Russification and unification. It characterizes features of the formation of a network of educational institutions and their types, control system, the organization of training and education of children. It analyzes changes in the spiritual formation of Podolyan and evolution of knowledge of the rural clergy. The effect on educational processes of progressive intellectuals, philanthropy and charity are solved.

It is proved that, complexity and inconsistency of educational life on Podillya was caused by the fact that public and political system, moved to its spheres, was built on serfdom and injustice of the indigenous population and did not need educated nationals, and the transition Uniates to Orthodoxy led to the destruction of extensive network of parochial schools as centers of its formation. It is emphasized that the area has been limited of national elite range, intended to protect schools from the onslaught of Moscow

element and russification and to develop education in Ukrainian basis. It is underlined that by joining an alliance with the Polish gentry elite, which allowed the Rzecz Pospolita to divide and attach the Podillya, russians showed loyalty to the Latin rite and Polish schools. The trend of educational province panorama replenishment of increasing number of Russian schools and educational establishments of other minorities and foreign citizens with their socio-cultural and ethical values. However, this did not make more accessible education for children of different social groups, especially serfs. It was found that the obstacle was not only limited number of parochial schools, introduction of payment for education, but also broken link between primary schools and high school level and prohibition to accept serfs in high schools and universities. Instead of this, the range of opportunities for education of children of the nobility, clergy and officials was expanded across the junction into the Russian language training, knowledge of which opened the way for education in schools of higher type, occupying bureaucratic posts and promotion karyerniy ladder.

It is noted that making concessions to the nascent bourgeoisie, tsarist government opened schools, which prepared children for activity in industrial production and trade. Consequently, absolute majority of Podolyan, during the first half of XIX century, remained illiterate.

It is traced, how under pressure created by the tsarist government conditions, Podillia suffered from substantial changes in spiritual and moral education system, ideas of justice and goodness and values of children life, which were directed to allegiant, obedience and the formation of psychology of younger brothers, malorosiv. The thesis conducts, that the main source of knowledge, worldview and life competences of Podolyan, who did not trust the Russian public schools, in the investigational period remained the Ukrainian identity, national traditions of tilling work and family education, which covered different areas of preparing children for life and formed necessary skills of management, responsibility and discipline. It is emphasized that such practice in the early XIX century began actively be used by some individual landowners. As a result, a new tendency appeared, when in their surrounding, which in its bulk constantly inhibited the

coverage of peasants by school education, grew understanding, that with educated farmers it is much quieter and cheaper to maintain economic affairs.

Educational transformations, which take place in the region, were nonlinear, and at first appeared in the destruction of the sovereignty of national schools, while maintaining and increasing the influence of the Polish schools, and progressively opened educational institutions as the means of russification of Podolyan, and also at an elevation of education, initiated by the society of countrymen's.

Keywords: Podillya, education, schools, network, types, destruction, russification, unification, educational transformations, religious change.